

**Aneta Domagała, Urszula Mirecka (red.), *Metody terapii logopedycznej*,
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2018, ss. 1094**

Recenzowana monografia jest bardzo udaną próbą przedstawienia najistotniejszych kierunków prowadzonych przez polskich logopedów prac nad metodami terapii logopedycznej w ujęciu teoretycznym i z punktu widzenia praktyki logopedycznej. Takiej publikacji na polskim rynku wydawniczym jeszcze nie było¹. Od lat oczekiwali na nią polscy logopedzi. Dzięki redaktorkom tomu, Anecie Domagale i Urszuli Mireckiej z Zakładu Logopedii i Językoznawstwa Stosowanego UMCS, udało się zebrać wybitnych badaczy i praktyków, zajmujących się różnymi aspektami terapii logopedycznej w Polsce i zachęcić ich do napisania poszczególnych rozdziałów tejże monografii. Każdy z nich przedstawia postępowanie logopedyczne w zakresie programowania i prowadzenia terapii w odniesieniu do konkretnych jednostek patologii mowy. Informacje o poszczególnych autorach Czytelnik znajdzie w zamieszczonych na końcu książki biogramach (s. 1081-1094). Z pewnością korzystanie z tak obszernego opracowania (48 rozdziałów, 1094 strony) ułatwiłoby dodanie do niego indeksów: rzeczowego i nazwisk, które nie zostały jednak dołączone do pracy.

Monografia *Metody terapii logopedycznej* dedykowana jest zmarłej w 2008 roku pionierce wrocławskiej logopedii, twórczyni jednej z bardziej znanych i najchętniej wybieranych przez polskich logopedów metod terapii jąkania (zob. Jastrzębowska-Jasińska 2018) – mgr Zofii Engiel oraz „wszystkim terapeutom, którzy twórczo poszukują jak najlepszych sposobów pomocy pacjentom”.

Recenzowana praca składa się z dwóch wyraźnie wyodrębnionych i dopełniających się części: *Terapia logopedyczna. Opis metod* oraz *Oddziaływania terapeutyczne w patologii mowy. Egzemplifikacja*. W części I poszczególni autorzy prezentują metody (często autorskie) wykorzystywane w terapii logopedycznej, część II zaś jest ilustracją praktycznego zastosowania tychże metod.

Część I, poświęcona opisom stosowanych w terapii logopedycznej metod, składa się z trzech wyraźnie wyodrębnionych przez Redaktorki pracy obszarów zagadnień (30 rozdziałów): 1. *Kompetencja językowa, komunikacyjna i poznawcza – kształtowanie i odbudowa* (15 rozdziałów), 2. *Sprawności realizacyjne – kształtowanie i odbudowa* (11 rozdziałów), 3. *Metody wspomagające w terapii logopedycznej* (4 rozdziały). W obręb części II, dotyczącej egzemplifikacji oddziaływań terapeutycznych w patologii mowy, wchodzi zaś dwa obszary tematyczne: *Postępowanie logopedyczne. Opis przypadków* (14 rozdziałów) oraz *Logopeda w interdyscyplinarnym zespole terapeutycznym* (4 rozdziały). Zaproponowana przez Redaktorki tomu struktura pracy nie budzi zastrzeżeń. Jest klarowna i dokładnie odzwierciedla zawartość poszczególnych części książki.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że Redaktorki zadbały o to, aby poszczególne rozdziały były pisane zgodnie z określonym schematem, który ułatwia Czytelnikowi odbiór treści w nich zawartych. W rozdziałach z części pierwszej pracy można wyodrębnić więc wprowadzenie, założenia i cele prezentowanej metody, jej opis oraz zastosowanie. Rozdziały z części drugiej, prezentujące przebieg postępowania logopedycznego w różnych przypadkach patologii mowy, są zbudowane według schematu: rozpoznanie logopedyczne, postępowanie terapeutyczne (założenia i cele, ramowy program terapii i dobór metod, przebieg terapii oraz uzyskane w tym zakresie rezultaty i oczekiwane efekty).

Po lekturze całości pracy stwierdzam, że wszystkie wchodzące w jej skład artykuły prezentują wysoki poziom merytoryczny i poruszają najistotniejsze zagadnienia dotyczące stosowanych przez

¹ Dotychczas ukazała się tylko monografia wieloautorska poświęcona diagnozie logopedycznej (Czaplewska, Milewski, red. 2012).

polskich logopedów sposobów postępowania, które mają doprowadzić do osiągnięcia zamierzonego celu – poprawy jakości życia ich pacjentów. W obrębie większości przedstawionych metod terapii logopedycznej można odnaleźć szczegółowe strategie pracy, które logopedzi praktycy mogą włączyć do swego warsztatu pracy².

Krótkie uwagi na temat poszczególnych rozdziałów opublikowanych w monografii przedstawiam poniżej:

Część I. Terapia logopedyczna. Opis metod

Najobszerniejszą partią I części pracy jest blok zatytułowany *Kompetencja językowa, komunikacyjna i poznawcza – kształtowanie i odbudowa*, w skład którego wchodzi 15 rozdziałów.

Głównym celem rozważań **Kazimierza Krakowiaka** i **Barbary Ostapiuk** w rozdziale zatytułowanym *Udostępnianie języka metodą fonogestowej wizualizacji głosek jest metoda fonogestowego udostępniania segmentalnych i suprasegmentalnych jednostek języka dzieciom z uszkodzeniami słuchu*. Po ogólnym wprowadzeniu w omawianą problematykę autorki szczegółowo zaprezentowały między innymi zagadnienia dotyczące roli słuchu w poznawaniu treści i formy znaków języka, ustalania fonemowej wartości głosek w rozwoju językowym oraz roli wzroku w udostępnianiu fonemowego języka. Szczególnie cenna w analizowanym tekście jest część poświęcona tytułowej fonogestowej wizualizacji głosek, w której przedstawiono zalety mówienia z fonogestami.

Anita Lorenc i **Agnieszka Dziedzic** w swoim rozdziale przedstawiły teoretyczne założenia metody werbo-tonalnej oraz możliwości jej wykorzystania w praktyce logopedycznej. Prezentowana przez nie metoda jest stosowana w terapii opóźnionego rozwoju mowy o różnej etiologii (z powodu uszkodzenia słuchu, upośledzenia umysłowego, mikrouszkodzeń i/lub dysfunkcji mózgu itp.) oraz dydaktyce języków obcych, czyli w sytuacjach, w których dochodzi do tzw. programowania języka. Autorki wykazały się bardzo dobrą znajomością omawianej problematyki. W opisie teoretycznych założeń metody oraz standardu postępowania w werbo-tonalnym programie diagnostycznym i terapeutycznym wykorzystały między innymi oryginalne prace twórcy omawianej metody – P. Guberina. Z praktycznego punktu widzenia cenne jest podanie przez autorki przykładowych ćwiczeń z wykorzystaniem elementów metody werbo-tonalnej.

Problematyce rozwijania kompetencji leksykalnej i gramatycznej osób z uszkodzeniami słuchu poświęciła swój rozdział **Ewa Muzyka-Furtak**. Poruszone przez nią zagadnienia są niezwykle istotne w kształceniu językowym osób z uszkodzeniami słuchu. Autorka z wielkim zapałem przedmiotu omówiła zagadnienie rozwijania kompetencji leksykalnej i gramatycznej jako jedno z najważniejszych zadań terapii surdologopedycznej oraz miejsce ćwiczeń w rozumieniu i tworzeniu konstrukcji słowotwórczych w programach tejsze terapii. Rozdział zawiera konkretne propozycje ćwiczeń słowotwórczych, które mogą być wykorzystane w pracy surdologopedycznej nad kształceniem umiejętności rozumienia i tworzenia wyrazów o złożonej budowie słowotwórczej przez dzieci z uszkodzonym słuchem. Szczegółowe cele zaprezentowanych ćwiczeń dotyczą m.in.: dostrzegania relacji formalno-znaczeniowych pomiędzy wyrazami, rozumienia konstrukcji deminutywnych, rozpoznawania znaczenia formantów feminatywnych, identyfikowania wyrazu podstawowego dla konstrukcji słowotwórczych tworzących rodzinę wyrazów, rozpoznawania znaczeń formantów słowotwórczych w ramach kategorii deminutywów i augmentatywów, różnicowania funkcji formantu słowotwórczego i końcówki fleksyjnej.

Tekst **Jagody Cieszyńskiej** i **Marty Korendo** jest rzetelnym, a jednocześnie syntetycznym wprowadzeniem w metodę krakowską, z osadzeniem tej metody na gruncie neurobiologii i odwołaniem się do bogatej literatury przedmiotu. Czytelnik znajdzie tu charakterystykę założeń metody krakowskiej jako jednej z metod rozwojowych oraz przebiegu diagnozy, poprzedzającej podjęcie

² Szczegółowe rozważania na temat relacji pomiędzy pojęciami *procedura, metoda, strategia* znajdzie Czytelnik w pracy D. Pluty-Wojciechowskiej (2017).

pracy terapeutycznej. Ważne z punktu widzenia praktyka jest omówienie siedemnastu technik, które indywidualnie dobiera się do potrzeb dziecka oraz wskazanie materiałów, które mogą być w tejsze pracy użyteczne.

Ewa Hrycyna jest autorką tekstu *Rozwijanie słownictwa u dzieci w wieku przedszkolnym z opóźnionym rozwojem mowy*. Przedstawiona przez nią metoda jest interesująca i z pewnością może być wykorzystana przez logopedów pracujących z pacjentami z ORM.

Mirosław Michalik oraz Ewa **Przebinda** napisali rozdział *Budowanie kompetencji lingwistycznej u osób niemówiących z wykorzystaniem strategii komunikacji alternatywnej*. Problematyka komunikacji alternatywnej i wspomagającej była stosunkowo rzadko omawiana w ujęciu logopedycznym. Autorzy zagadnienie to potraktowali w nowatorski sposób, wyraźnie podkreślając odejście od zakorzenionego w literaturze osadzenia logopedii na gruncie językoznawstwa. Złożone zagadnienie zastosowania systemów AAC omówiono w odniesieniu do osób niemówiących, w szczególności dwóch grup: dotkniętych anartrią oraz autyzmem wczesnodziecięcym, które zaliczyć należy do grupy osób ze złożonymi potrzebami komunikacyjnymi. W grupie tej głębokie zaburzenia komunikacji powikłane są często innymi deficytami, np. sensorycznymi, fizycznymi czy poznawczymi. Autorzy z niezwykłym zapałem eksplorują złożone badawczo zagadnienie. Szczególnie cenne wydają się rozważania dotyczące samego zjawiska niemówienia, jego etiologii i klasyfikacji. Dopelnieniem teoretycznego wprowadzenia jest opis wykorzystania systemu AAC w celu skonstruowania bazy pod pełne uczestnictwo użytkownika w świecie komunikacji językowej.

Bardzo użyteczny z punktu widzenia logopedy-praktyka jest rozdział **Wojciecha Lipskiego** *Metody behawioralne w terapii osób z autyzmem*, w którym znajdzie Czytelnik dokładny i precyzyjny opis dwóch podejść terapeutycznych, a mianowicie metody wyodrębnionych prób oraz uczenia sytuacyjnego. Autor charakteryzuje zarówno założenia tychże podejść, jak również sposoby ich wprowadzenia w praktykę terapeutyczną. Co ważne, nie tylko poprzestaje na podaniu zalet, ale analizuje też ograniczenia i wskazuje możliwości ich modyfikacji.

Kolejny rozdział monografii, autorstwa **Zbigniewa Tarkowskiego**, przedstawia syntetyczne ujęcie terapii dziecka z mutyzmem wybiórczym. Z punktu widzenia praktyka walorem tekstu jest wskazanie i charakterystyka różnych rodzajów mutyzmu oraz zróżnicowanie dzieci mutystycznych, nieśmiałych, lękliwych i biernych. Rozdział w swej zasadniczej części służy zaprezentowaniu metody, określanej jako *Systemowa Analiza i Modyfikacja Zachowania* (SAMZ). Stanowi ona połączenie podejścia analitycznego, behawioralnego i systemowego w jedną całość. Na uwagę zasługuje przytoczenie szeregu przykładów – studiów przypadków dzieci, będących ilustracją zakończonych sukcesem określonych typów oddziaływań.

Halina Pawłowska-Jaroń podejmuje w swoim rozdziale stosunkowo rzadko poruszane w literaturze logopedycznej zagadnienie terapii pacjenta z padaczką. Na podkreślenie zasługuje bardzo szerokie podejście do tejsze problematyki – Autorka omawia nie tylko terapię umiejętności językowych i komunikacyjnych, ale także terapię funkcji poznawczych, terapię funkcji wzrokowych czy zachowań społecznych (uwagi na ten temat należy uznać za bardzo cenne z punktu widzenia praktyki zawodowej).

Urszula Ciszewska-Psujek dokonała przeglądu metod i technik używanych w uczeniu gramatyki języka polskiego jako obcego dzieci obcokrajowców, dzieci dwujęzycznych. Zdaniem Autorki metody glottodydaktyczne mogą być z powodzeniem wykorzystywane w rozwijaniu kompetencji gramatycznej dzieci (w normie intelektualnej oraz z niepełnosprawnością intelektualną) objętych terapią logopedyczną. Jest to z pewnością propozycja bardzo interesująca z punktu widzenia praktyki logopedycznej. W części wstępnej rozdziału autorka dokonała ogólnej charakterystyki wybranych metod glottodydaktycznych: bezpośredniej (konwersacyjnej), tłumaczeniowo-gramatycznej, audiolingwalnej, kognitywnej oraz niekonwencjonalnej metody TPR (*Total Physical*

Response). Trzonem rozdziału są opracowane przez autorkę przykładowe ćwiczenia gramatyczne służące opanowaniu fleksji nominalnej i werbalnej, które mogą być pewną inspiracją dla logopedów programujących terapię dzieci w zakresie ich kompetencji gramatycznej.

Anna Majewska-Tworek oraz **Zbigniew Tarkowski** są autorami niezwykle interesującego rozdziału zatytułowanego *Terapia logopedyczna dziecka dwujęzycznego*. Poruszone w nim problemy są bardzo ważne dla logopedów, którzy coraz częściej w swoich gabinetach spotykają dzieci bi- i multilingwalne lub potencjalnie wielojęzyczne. Oprócz umiejętności przeprowadzania właściwej diagnozy takich pacjentów, programowania odpowiedniej terapii oraz jej efektywnego prowadzenia logopedzi często muszą odpowiadać na pytania zaniepokojonych rodziców, którzy chcą wiedzieć: w jakim języku mówić do dziecka; kiedy zacząć używać języka kraju pochodzenia; co robić, kiedy każde z rodziców jest innego pochodzenia, a kraj w którym rodzina aktualnie mieszka jest jeszcze innym krajem; czy dziecko jeszcze nie mówi, bo ma zaburzenia rozwoju mowy, czy może dlatego, że jest wielojęzyczne; czy nie zaszkodzi dziecku, mówiąc do niego różnymi językami; czy z wielojęzycznością wiążą się zaburzenia rozwoju mowy? Na wszystkie z nich w ocenianym tekście można odnaleźć właściwe odpowiedzi. Szczególnie cenne jest zaprezentowanie w nim metod stosowanych w nauczaniu języków obcych, które mogą być lub już są wykorzystywane przez logopedów w pracy z dzieckiem dwujęzycznym.

Propozycję utworzenia w obrębie logopedii specjalności, która ma przygotowywać do pracy z dziećmi dwu- i wielojęzycznymi oraz ich rodzicami, jest jak najbardziej godna poparcia. Można tylko przedyskutować, czy powinna się ona nazywać *logopedia bilingwalna*.

Katarzyna Kaczorowska-Bray i **Kamila Talaśka** w interesujący sposób omówiły wykorzystanie terapii niedyrektywnej (ang. *non-directive therapy*) w procesie wspomagania możliwości komunikacyjnych osób dorosłych z głębszą niepełnosprawnością intelektualną (NI) na przykładzie metody opracowanej przez kanadyjski Hanen Centre. Zaprezentowanie takiej problematyki jest szczególnie cenne, ponieważ w polskiej literaturze logopedycznej niewiele uwagi poświęca się zagadnieniom terapii logopedycznej tej grupy osób. Część aplikacyjna rozdziału z pewnością będzie przydatna oligofrenologom, ale także oligofrenopedogom i innym osobom zajmującym się osobami z niepełnosprawnością intelektualną.

Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska w obszernym rozdziale (s. 313–338) przedstawiła metody terapii w przypadku anomii, czyli zaburzeń nazywania lub trudności w znalezieniu słowa docelowego, które chyba nie są znane wielu polskim logopedom. Autorka wykazała się bardzo dobrą znajomością omawianej problematyki. Wykorzystując bogatą literaturę przedmiotu (głównie publikacje anglojęzyczne), w części wstępnej tekstu przedstawiła teoretyczne aspekty anomii. Z przedstawionych przez nią informacji jednoznacznie wynika, że „anomia stanowi cechę różnych zaburzeń językowych, wynikających z niejednorodnych deficytów w obrębie układu nerwowego, jej terapia musi zajmować centralne miejsce w neurorehabilitacji” (s. 335). Ponieważ żadne z istniejących podejść terapeutycznych stosowanych w rehabilitacji zaburzeń nazywania nie jest uznawane za najskuteczniejsze, M. Rutkiewicz-Hanczewska zaprezentowała kilka metod takich oddziaływań, które mogą być wykorzystane przez terapeutów: terapię dopuszczającą błędne realizacje (uprzedzanie fonemiczne i ortograficzne), terapię eliminującą błędne realizacje (uczenie bezbłędne i ograniczanie podpowiedzi), analizę cech semantycznych oraz terapię funkcji poznawczych.

Justyna Żulewska i **Karolina Pożoga** omówiły metody terapii w przypadku afazji globalnej (ang. *total aphasia, global aphasia*) – całkowitego zniesienia zdolności do mówienia i rozumienia spowodowane rozległymi uszkodzeniami obszaru mowy w półkuli dominującej dla mowy lub utratą połączeń tego obszaru z innymi strukturami korowo-podkorowymi. Autorki postawiły przed sobą niełatwe zadanie, ponieważ samo zdefiniowanie tego rodzaju afazji nastęrcza już pewnych trudności. Terminologia w tym zakresie jest bardzo rozchwiana. Oprócz użytego przez nie terminu *afazja globalna* w literaturze przedmiotu można jeszcze spotkać określenia *afazja totalna*, *głęboka afazja mieszana*, *głęboka afazja motoryczno-sensoryczna*, *transkorowa afazja mieszana*, *zespól*

„izolowanego obszaru mowy” (zob. np.: Herzyk 2000; Panasiuk 2012). Problematykę tę Autorki w podstawowym zakresie przedstawiły w części wstępnej tekstu. Zasadnicza część rozdziału poświęcona jest omówieniu zasad postępowania terapeutycznego w przypadku afazji globalnej w ujęciu M. Maruszewskiego, J. Szumskiej, E. Łuczywek, J. Przesmyckiej-Kamińskiej, M. Pąchalskiej oraz przeglądowni metod dostępnych w literaturze polskiej i zagranicznej, które mogą mieć zastosowanie w terapii afazji globalnej: Metodę Gestów Obrazujących Ruchy Artykulatorów (GORA), terapię z wykorzystaniem gestu, Terapię Wzrokowo-Gestową (Visual Action Therapy – VAT), Bucco-facial Action Therapy, Promoting Aphasics’ Communicative Effectiveness – PACE (Wspieranie Efektywności Komunikacyjnej Chorych z Afazją), Back to the Drawing Board – BDB (Powrót do rysunku), Communicative Drawing Program – CDP (Program Komunikacji Rysunkowej).

Aneta Domagała swój rozdział poświęciła terapii pośredniej (ang. *indirect therapy*) w chorobie Alzheimera. Ta forma terapii jest prowadzona w kontakcie z osobami z najbliższego otoczenia pacjenta, jej celem zaś jest usprawnianie funkcjonowania osoby chorej poprzez modyfikację zachowań komunikacyjnych osób z jej otoczenia i wypracowanie optymalnych sposobów komunikacji z chorym. Przedstawione w rozdziale informacje na temat proponowanej formy oddziaływań terapeutycznych są autorską propozycją A. Domagały i mieszczą się w wypracowanej przez nią formule WSPIERAM, która obejmuje najważniejsze wskazania dotyczące interakcji językowych opiekunów z chorym z otępieniem alzheimerowskim, między innymi: nawiązywania rozmowy z chorym i planowania sytuacji komunikacyjnych z jego udziałem, przekazywania wiedzy o aktualnej sytuacji komunikacyjnej i wzmacniania u chorego poczucia rzeczywistości, konstruowania wypowiedzi kierowanych do chorego, usprawniania komunikacji z chorym poprzez wykorzystanie środków niejęzykowych. Z pewnością dla opiekunów osób z chorobą Alzheimera będą przydatne wskazanie zawarte w obszernej tabeli 1. Rozdział A. Domagały zasługuje na jak najwyższą ocenę.

Blok drugi recenzowanej części pracy – *Sprawności realizacyjne – kształtowanie i odbudowa* – składa się z 11 rozdziałów.

Anna Soltys-Chmielowicz w rozdziale *Metody mechaniczne i fonetyczne w terapii zaburzeń artykulacji* dokonała oceny istniejących systematyzacji metod pracy nad wywoływaniem wybranych głosek, które zilustrowała ciekawymi przykładami sposobów ich uzyskiwania, będącymi wynikiem jej kilkudziesięcioletnich doświadczeń w pracy zawodowej i twórczych przemyśleń pomysłów klasyków logopedii na temat terapii wad wymowy (J.T. Kani, J. Liški, I. Styczek). Omówione przez nią metody mogą znaleźć zastosowanie nie tylko w przypadkach terapii pacjentów z dyslalią, ale także w zaburzeniach artykulacji w dyzartrii, afazji, oligofazji czy u osób z niedosłuchem.

Rozdział **Danuty Pluty-Wojciechowskiej** jest poświęcony strategicznej metodzie usprawniania realizacji fonemów w wybranych formach dyslalii obwodowej rozumianej jako nienormalna realizacja fonemów o etiologii anatomicznej i/lub funkcjonalnej w przypadku prawidłowego rozwoju innych niż system fonemowo-fonetyczny poziomów języka. Autorka słusznie uważa, że istniejący w polskiej logopedii trzypiętowej (przygotowanie narządów mowy, wywołanie głoski oraz jej automatyzacja) model terapii tego rodzaju dyslalii w świetle najnowszych badań nie jest w pełni efektywny, dlatego też proponuje autorską koncepcję terapii w tym zakresie (*strategiczna metoda usprawniania realizacji fonemów*), na którą składa się siedem ścieżek pracy nad wymową w dyslalii obwodowej: konstruowanie przedpola artykulacji, wybór głoski do ćwiczeń, uzyskanie warunków progowych wywoływanej głoski, nauka głoski, aktywizacja głoski w większej strukturze, polaryzacja głoski, wprowadzanie głoski do mowy potocznej. Wszystkie z nich zostały przez Autorkę dokładnie omówione. Zaprezentowana metoda ma rzetelne podłoże teoretyczne oraz wynika z wieloletnich logopedycznych doświadczeń D. Pluty-Wojciechowskiej. Z pewnością stanie się podstawową lekturą logopedów prowadzących terapię dzieci z dyslalią obwodową.

Małgorzata Waryszak omówiła możliwości wykorzystania obrazów akustycznych (m.in. oscylogramów, spektrogramów, intonogramów oraz przebiegów czasowych natężenia kraniowego)

w terapii logopedycznej osób dorosłych. Na przykładzie wybranych przebiegów czasowych sygnału mowy pokazała, w jaki sposób mogą być one wykorzystywane w kształtowaniu poprawnej artykulacji, usprawnianiu słuchu fonemowego oraz rozwijaniu umiejętności percepcyjnych i realizacyjnych w zakresie stosowania elementów suprasegmentalnych mowy. Jako podstawowe narzędzie do analizy akustycznej wykorzystwała ogólnodostępne, bezpłatne programy PRAAT i WaveSurfer. Propozycja autorki jest niezwykle interesująca. Pokazuje konkretne przykłady poszerzenia możliwości oddziaływań terapeutycznych logopedy.

Kompleksowej metodzie terapii logopedycznej w przypadku osób z rozszczepem wargi i/lub podniebienia oraz sposobom stymulowania i rozwijania aktywnych postaw w komunikacji i przeciwdziałania powstawaniu zaburzeń emocjonalnych kształtujących się na bazie cech wymowy i wyglądu ich twarzy poświęciła swój rozdział **Danuta Pluta-Wojciechowska**. Autorka wykazała się znakomitą znajomością omawianej problematyki. Nawiązując do swoich wcześniejszych opracowań, przedstawiła metodę, która ujmuje całościowe oddziaływanie logopedów zajmujących się terapią zaburzeń mowy warunkowanych rozszczepem wargi i/lub podniebienia, ale jednocześnie wymaga od nich bogatej wiedzy na temat najnowszych badań z zakresu dyslalii obwodowej oraz medycznych uwarunkowań przedstawionych w rozdziale zaburzeń. Tekst z pewnością wejdzie do kanonu lektur logopedycznych.

Kolejny rozdział **Danuty Pluty-Wojciechowskiej** jest poświęcony omówieniu fizjologicznej metody terapii w przypadku zaburzeń oddychania i ustnej fazy połykania u dzieci od 3–4 roku życia. Nazwa metody nawiązuje do proponowanego przez nią stylu pracy, wykorzystującego szczegółowe analizy związane z ontogenezą czynności prymarnych, w tym pozycji i kształtu języka. Metoda jest przydatna przede wszystkim w przypadku terapii osób z dyslalią obwodową. Może być jednak wykorzystana także w u dzieci z opóźnionym rozwojem mowy, w logopedii medialnej i gerontologopedii. Całościowe omówienie jej D. Pluta-Wojciechowska przedstawiała w opublikowanej w 2017 r. książce *Dyslalia obwodowa. Diagnostyka i terapia wybranych form zaburzeń*, którą miałem przyjemność recenzować jako recenzent wydawniczy i oceniłem bardzo wysoko.

Ewelina Abramowicz-Pakula przedstawiła możliwości wykorzystania aparatu VocaStim w terapii osób z zaburzeniami połykania (dysfagią). Terapia z jego wykorzystaniem jest unikalną metodą leczenia dysfagii przy użyciu elektrycznego przewodnictwa nerwowo-mięśniowego. Autorka umiejętnie zaprezentowała założenia i cele metody, jej opis oraz zastosowanie. Odwołując się do bogatej literatury przedmiotu, przedstawiła także informacje na temat skuteczności jej stosowania.

Rozdział **Olgi Jauer-Niworowskiej** poświęcony jest przedstawieniu wybranych aspektów terapii osób z dyzartrią, którą autorka, powołując się na definicję Frederic'a L. Darley'a i in. (1975), ujmuje jako „kompleks dysfunkcji oddechowo-fonacyjno-artykulacyjnych wynikających z uszkodzenia części ruchowej ośrodkowego i/lub obwodowego systemu nerwowego i następczych zaburzeń funkcji mięśni aparatu mowy” (s. 526). W swoim tekście O. Jauer-Niworowska skupiła się na dwóch aspektach terapii osób z dyzartrią – terapii powiązanej z patomechanizmem zaburzenia oraz terapii uniwersalnej psychologiczno-motorycznej. Przedstawiona przez nią metoda uniwersalna ma charakter autorski, jest wynikiem wieloletnich badań własnych Autorki oraz bardzo dobrej znajomości literatury przedmiotu. Z pewnością może okazać się przydatna dla osób pracujących z osobami z dyzartrią.

Kolejne trzy rozdziały poświęcone są problematyce jąkania.

Katarzyna Węsierska i **Aleksandra Boroń** dokonały przeglądu wybranych programów terapeutycznych stosowanych współcześnie na świecie w terapii jąkania u małych dzieci. Uwzględniły: australijski *Lidcombe Program*, opracowany przez amerykańskiego logopedę Woodruffa Starkweathera *Model wymagań i możliwości/zdolności* (Demands and Capacities Model –DCM), opracowany przez specjalistów z brytyjskiego ośrodka the Michael Palin Centre for Stammering Children w Londynie *Program Palin PCI – podejście interakcyjne rodzic–dziecko w jąkaniu u dzieci w wieku*

przedszkolnym do lat siedmiu (ang. *Parent-child Interaction Approach*) oraz wywodzący się z Niemiec, przeznaczony dla dzieci w wieku od 2 do 6 lat, program *Mini-KIDS – Dzieciom wolno się jąkać*. Porównawcze zestawienie podejść terapeutycznych stosowanych w terapii jąkania u małych dzieci przejrzysto zestawiono w obszernej tabeli 1. Cennym dopełnieniem całości tekstu jest omówienie skuteczności współczesnych metod terapii jąkania wczesnodziecięcego. Przedstawione w rozdziale treści oceniam bardzo wysoko. Autorki wykorzystały najnowszą literaturę światową poświęconą problematyce jąkania i z wielkim znanstwem omówiły programy, które mogą być z powodzeniem (po spełnieniu określonych wymogów formalnych) wykorzystywane przez polskich logopedów zajmujących się terapią osób jękających się.

Rozdział **Tomasza Woźniaka** jest autorską prezentacją metody kształtowania płynności mowy u osób jękających się w oparciu o wykorzystanie naturalnego rytmu mowy (NRM). Metoda ta, mieszcząca się w grupie metod rytmizowania wypowiedzi, nawiązuje także do technik oddechowych i kodyfikacyjnych. W opracowaniu propozycji własnych rozwiązań terapeutycznych Autor uwzględnił metody Z. Engiel, D. McGuire oraz Ch. Van Ripera. Tekst jest bardzo ciekawą propozycją poszerzenia oferty terapii dla pacjentów jękających się. T. Woźniak przejrzysto prezentuje założenia teoretyczne metody NRM, organizację pracy i opis ćwiczeń, wśród których wyodrębnił ćwiczenia startu frazy (ćwiczenia oddechu do mówienia, ćwiczenie koordynacji rytmu z użyciem rąk, ćwiczenia koordynacji rytmu z kontrolą oddychania, ćwiczenia dyskretnej kontroli), ćwiczenia toku frazy (ćwiczenia rytmizowania z użyciem ruchów ręki, ćwiczenia z „ruchem wyobrażonym”) oraz ćwiczenia w zakresie stabilizacji płynności. Jak wynika z badań autora metody NRM, przynosi ona poprawę mówienia u ponad 90% pacjentów.

Terapii jąkania poświęcony jest także rozdział **Zbigniewa Tarkowskiego i Agnieszki Okraśińskiej**. Autorzy, wychodząc z założenia, że jąkanie jest zaburzeniem psychosomatycznym, w obrębie którego można wyodrębnić czynniki lingwistyczne, biologiczne, psychologiczne i społeczne oraz zachodzące między nimi różnorodne relacje, zaproponowali jego systemową terapię (STJ). Przejrzysto przedstawili założenia i cele prezentowanej przez siebie metody, opis jej zastosowania w odniesieniu do osób jękających się w różnym wieku (przedszkolnym, szkolnym i dojrzałym). Jest to z pewnością bardzo interesująca propozycja dla logopedów zajmujących się terapią osób jękających się.

Rozdział zamykający część monografii poświęconą sprawnościom realizacyjnym, autorstwa **Marty Wysockiej**, jest poświęcony problemowi usprawniania realizacji prozodii mowy. Zostały w nim zaprezentowane metody, techniki i strategie terapeutyczne służące kształtowaniu prawidłowej ekspresji cech i zjawisk prozodycznych opisane w polsko- i angielskojęzycznej literaturze przedmiotu. Tekst składa się z dwóch wyraźnie zaznaczonych części. W pierwszej z nich autorka zaprezentowała metody wykorzystujące sygnał mowy, w drugiej zaś przedstawiła metody i programy wykorzystujące sygnał mowy i bodźce muzyczne. Całość świadczy o bardzo dobrej znajomości omawianej przez M. Wysocką problematyki. Jego wartość dla logopedów i innych osób zajmujących się terapią dysprozodii jest nie do przecenienia.

Pierwszą część ocenianego tomu zamykają *Metody wspomagające w terapii logopedycznej*. W skład tej partii monografii weszły cztery rozdziały.

Oddziaływania logorytmiczne, polegające na usprawnianiu percepcji i ekspresji cech i zjawisk prozodycznych, zostały omówione przez **Martę Wysocką** w rozdziale zatytułowanym *Logorytmika*. Autorka zaprezentowała w nim krótką historię logorytmiki oraz aktualną interpretację jej założeń „w świetle najnowszych danych dotyczących uwarunkowań procesów percepcji i ekspresji mowy, jej zaburzeń oraz aktualnej refleksji nad postępowaniem logopedycznym” (s. 651). W poszczególnych częściach rozdziału logorytmika została przedstawiona jako metoda kształtująca zrytmizowaną mowę, metoda o szerokim spektrum oddziaływania, metoda terapeutyczna i profilaktyczna. Marta Wysocka ukazała także logorytmikę w świetle najnowszej literatury przedmiotu. Szczególnie

cenną częścią rozdziału jest próba wpisania jej w standardy postępowania logopedycznego. Boga-ta bibliografia zamieszczona na końcu tekstu bardzo dobrze świadczy o przygotowaniu merytorycznym autorki do omawianych w nim zagadnień.

Monika Romaniec przedstawiła możliwości dotyczące wykorzystania Integracji Sensorycznej (SI) w terapii. W poszczególnych częściach rozdziału omówiła cele i założenia metody, jej opis oraz wskazała, u jakiego rodzaju pacjentów może być ona zastosowana.

Magdalena Kozłowska zaprezentowała główne założenia terapii psychomotorycznej Procus i Block oraz możliwości jej wykorzystania w postępowaniu logopedycznym. Metoda ta jest jedną z częściej wykorzystywanych metod usprawniania psychomotorycznego w Polsce i służy przede wszystkim do pracy z dziećmi z minimalną dysfunkcją mózgu (*minimal brain dysfunction*, MBD). Jest wykorzystywana także w terapii dzieci ze specyficznymi zaburzeniami języka (SLI), niedo-kształceniem mowy o typie afazji, dysleksją i oligofazją.

Rzadko poruszanemu problemowi relaksacji w praktyce logopedycznej poświęciła swój rozdział **Urszula Mirecka**. Autorka interesująco, przejrzyście i z bardzo dobrą znajomością omawianych zagadnień przedstawiła istotę relaksacji i jej cele oraz opis technik relaksacyjnych (relaksację progresywną Edmunda Jacobsona, relaksacja dziecka metodą Henry'ego Wintreberta, trening autogenny Johannesa H. Schultza, relaksację wyobrażeniową i oddechową). Szczególnie cenną częścią rozdziału jest wskazanie zastosowania technik relaksacyjnych w terapii logopedycznej, m.in. osób z jękaniem, dyzartrią, dysfonią, afazją, ale także u pacjentów z trudnościami w uczeniu się, w przypadkach sprzężonych niepełnosprawności, przy współwystępującej nadpobudliwości psychoruchowej.

Część II. Oddziaływania terapeutyczne w patologii mowy. Egzemplifikacja

1. Postępowanie terapeutyczne. Opis przypadków

II część monografii jest poświęcona egzemplifikacji oddziaływań terapeutycznych w patologii mowy. Otwiera ją rozdział **Katarzyny Bieńkowskiej**. Przedstawiła w nim opis przypadku 5-letniej Ani, u której w piątym miesiącu życia stwierdzono ubytek słuchu w stopniu głębokim (w lewym uchu na poziomie 95 dB, a w prawym – 110 dB). Zdecydowano się prowadzić rehabilitację dziecka metodą werbo-tonalną. Opisany przypadek pokazuje, jak duże efekty może przynieść wykorzystanie tej metody w pracy z dzieckiem z uszkodzonym narządem słuchu.

Anna Kruczyńska przedstawiła możliwości wykorzystania metody Warnkego w terapii trzynastoletniego chłopca z trudnościami w nauce czytania, pisania i zaburzoną artykulacją, u którego zdiagnozowano centralne zaburzenia przetwarzania słuchowego (CAPD). Autorka wykazała się dobrą znajomością omawianej problematyki. Uzyskane przez nią wyniki treningu słuchowego metodą Warnkego potwierdziły jej skuteczność w terapii logopedycznej.

Celem rozdziału **Marleny Kurowskiej** jest omówienie terapii logopedycznej dzieci z zaburzeniami rozwoju mowy i języka pochodzenia korowego. Terapia tego typu pacjentów jest niezwykle trudna i długa, a jej efekty są często nieadekwatne do wysiłku terapeuty. Autorka wykazała się bardzo dobrą znajomością omawianej problematyki. Podstawowe problemy teoretyczne związane z tematyką rozdziału omówiła w jego pierwszej części, w drugiej zaś przedstawiła studia przypadków czworga dzieci ze zdiagnozowaną afazją rozwojową. Z pewnością zaprezentowane materiały mogą stać się, jak sugeruje Autorka, „inspiracją do poszukiwania skutecznych sposobów stymulowania rozwoju mowy i języka u dzieci z zaburzeniami uwarunkowanymi korowo” (s. 776).

Rozdział **Moniki Romaniec** jest poświęcony ukazaniu zależności pomiędzy opóźnionym rozwojem mowy a zaburzeniami przetwarzania sensorycznego. Autorka przedstawiła je na podstawie studium przypadku czteroletniego Michała. Tekst bardzo dobrze świadczy o jej znajomości opisywanych zagadnień oraz umiejętności przenoszenia teoretycznych podstaw opisywanych problemów do rozwiązań praktycznych.

Dorota Wiewióra zaprezentowała interesujący opis diagnozy i terapii dwujęzycznych bliźniąt jednojajowych. Przedstawione studium jest szczególnie ciekawe, ponieważ rodzice dzieci są Polakami, którzy podjęli świadomą decyzję stosowania bilingwizmu nienatywnego. Polskojęzyczni są także dziadkowie prezentowanych chłopców. Autorka wykazała się bardzo dobrą znajomością omawianej problematyki, przedstawiła klarownie prowadzone z dziećmi ćwiczenia i zaprezentowała efekty swojej pracy. Tekst jest z pewnością ciekawym przyczynkiem do rodzącej się właśnie tzw. logopedii międzykulturowej (zob. Czaplewska, red., 2018).

Terapii logopedycznej dziecka z sygnatyzmem lateralnym poświęcony jest rozdział **Joanny Trzaskalik**. Na przykładzie sześcioletniej dziewczynki z seplenieniem bocznym, obejmującym tzw. spółgłoski trzech szeregów, Autorka rzetelnie przedstawiła rozchwianie terminologiczne związane z terminem *sigmatismus lateralis*, etiologię zaburzenia oraz możliwości i sposoby jego terapii. Cenne są także jej uwagi jako praktyka zajmującego się dziećmi z zaburzeniami artykulacyjnymi.

Agnieszka Banaszkiewicz i **Anna Walencik-Topilko** zaprezentowały studium przypadku 6-letniego chłopca z dyslalią rozszczepową, u którego – obok ćwiczeń logopedycznych, właściwych dla terapii tego zaburzenia – wykorzystano także ćwiczenia typowo logorytmiczne. Ćwiczenia z zakresu logorytmiki są zwykle wykorzystywane przy terapii innych zaburzeń mowy. Autorki wykazały, że mogą być one także przydatne w terapii dzieci z rozszczepem. Z pewnością ocena ich efektywności w tym zakresie wymaga dalszych badań.

Kolejne dwa rozdziały, autorstwa **Natalii Siudzińskiej**, dotyczą terapii osób z rozszczepami. W pierwszym z nich został przedstawiony opis terapii logopedycznej 6-letniej dziewczynki, u której rozszczep podśluzówkowy zdiagnozowano i zoperowano około trzeciego roku życia. Autorka, wykorzystując bogatą literaturę przedmiotu oraz swoje doświadczenie logopedyczne, zaprezentowała dla omawianego dziecka ciekawy program terapeutyczny, który przyniósł określone efekty w zakresie sprawności językowej małej pacjentki. Tego typu studia przypadków są szczególnie cenne, ponieważ dotychczas nie opracowano standardu postępowania logopedycznego dla dzieci z rozszczepem podśluzówkowym.

W drugim rozdziale **Natalia Siudzińska** przedstawiła dwa studia przypadków dzieci z całkowitym jednostronnym rozszczepem podniebienia i wargi. Po zaprezentowaniu wyników procesu badawczego, diagnozy oraz planu terapii uwzględnionych w badaniach chłopców Autorka umiejętnie wyszczególniła najważniejsze etapy w postępowaniu logopedycznym z dziećmi z rozszczepem podniebienia. Analiza zebranego materiału pozwoliła jej na stwierdzenie, „ze dzieci urodzone z taką samą wadą anatomiczną mogą mieć w różnym stopniu zaburzony rozwój mowy” (s. 889), z czym trudno się nie zgodzić.

Monika Kowalska, na przykładzie dorosłej pacjentki z mózgowym porażeniem dziecięcym, opisała możliwości wspomagania terapii neurologopedycznej wybranymi metodami uzupełniającymi: manualną terapią neuromięśniową, kinezjotapingiem logopedycznym i elektrostymulacją, które są coraz chętniej wykorzystywane w gabinetach logopedycznych. Autorka wykazała się dobrą wiedzą na temat omawianych zagadnień, wiele przykładów omawianych ćwiczeń zilustrowała fotografiami z własnego archiwum.

Rozdział **Łukasza Maja** jest poświęcony opisowi przypadku 16-letniego chłopca z niepełnosprawnością sprzężoną: autyzmem i niepełnosprawnością intelektualną umiarkowanego stopnia, u którego z powodu braku mówienia i ograniczonych możliwości rozumienia kierowanych do niego komunikatów słownych wdrożono terapię z zastosowaniem wspomagających i alternatywnych metod komunikacji (ang. *augmentative and alternative communication* – AAC). Konkretnie zaś posłużono się jedną ze strategii AAC, jaką jest system komunikacji oparty na wymianie obrazków (ang. *Picture Exchange Communication System* – PECS). Dzięki zastosowaniu systemu PECS możliwe stało się, co udowodnił Autor rozdziału, przełamywanie deficytów w zakresie komunikacji u opisywanego pacjenta.

Agnieszka Siwińska i Krzysztof Szamburski zaprezentowali opis terapii nie płynności mównienia siedmioletniego chłopca. Zarówno podczas jego diagnozy, jak i terapii logopedycznej stosowano autorską metodę współautora rozdziału.

Rozdział **Anny Siudak** jest poświęcony opisowi metod terapii funkcji poznawczych u pięciu pacjentów (trzech kobiet i dwóch mężczyzn) z afazją podarową, u których incydent neurologiczny wystąpił przed czterdziestym rokiem życia. Wszyscy pacjenci zostali przebadani standaryzowanym, normalizowanym, niewerbalnym testem do badania inteligencji SON-R 6-40 *Non Verbal Test of Intelligence*. Autorka wykazała się bardzo dobrą znajomością omawianej problematyki, zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej. Wykorzystała bogatą literaturę przedmiotu (ponad 50 pozycji w bibliografii).

Możliwościom zastosowania innowacyjnych technologii w terapii logopedycznej osób ze schorzeniami neurologicznymi poświęciły swój rozdział **Bożena Duda i Katarzyna Broniec-Siekanić**. Pacjentem poddanym terapii został 26-latek będący w stanie minimalnej świadomości po zatruciu tlenkiem węgla. Autorki w pracy terapeutycznej z nim posłużyły się EEG Biofeedback jako jednym z systemów wspierających terapię pacjentów z zaburzeniami poznawczymi poprzez usprawnienie funkcjonowania ośrodkowego układu nerwowego. Drugim wykorzystanym przez nie urządzeniem było C-Eye (ang. *Consciousness Eye* 'oko świadomości'), które pozwala obserwować aktywność wzrokową użytkowników. Oceniany rozdział jest bardzo interesujący. Uzyskane wyniki badań z pewnością będą zachętą dla innych neurologopedów do wykorzystywania w ich pracy innowacyjnych technologii.

2. Logopeda w interdyscyplinarnym zespole terapeutycznym

Ostatnią część monografii rozpoczyna tekst **Marianny Krawiec i Aleksandry Borowicz** *Wielospecjalistyczne wsparcie w procesie budowania wspólnot komunikacyjnych dla dzieci i młodzieży z uszkodzeniami słuchu*, w którym Autorki zajęły się przedstawieniem sytuacji komunikacyjnej osób niesłyszących w społeczeństwie. Ich zdaniem budowanie wspólnoty komunikacyjnej polega przede wszystkim na działaniach mających na celu przeciwdziałanie wykluczeniu komunikacyjnemu lub istotnemu ograniczeniu interakcji językowych wskazanej kategorii osób. Autorki wskazały, jaką rolę w procesie włączania dziecka z uszkodzeniem słuchu do takiej wspólnoty odgrywa rodzina i szkoła. Zwróciły także uwagę na sytuację dorosłych niesłyszących w miejscu pracy i życiu społecznym. Jako ilustrację omówionych problemów omówiły przypadki dwóch dziewczynek z głębokim prelingwalnym ubytkiem słuchu.

Rozdział **Marleny Kurowskiej** jest poświęcony roli logopedy w placówkach oświatowych, prowadzących terapię logopedyczną dzieci z zaburzeniami rozwoju mowy i języka pochodzenia korowego. Autorka, nawiązując do najnowszych aktów prawnych dotyczących tej grupy osób, przedstawia propozycję systemowego rozwiązania opieki logopedycznej nad dziećmi, u których proces przyswajania języka został zaburzony z powodu uszkodzeń i/ lub dysfunkcji OUN. Tekst jest interesujący i potrzebny dla praktyki logopedycznej.

Agnieszka Borowiec przedstawiła zasady współpracy w zespole terapeutycznym: ortodonta – logopeda – fizjoterapeuta u pacjentów ze sprzężonymi zaburzeniami w układzie ustno-twarzowym. W części wprowadzającej tekstu Autorka skupiła się na teoretycznych aspektach zasygnalizowanego w tytule problemu i omówiła z dużym znawstwem przedmiotu między innymi: podstawy metodyczne terapii czynnościowej układu stomatognatycznego, zależności pomiędzy funkcjami prymarnymi a morfologią jamy ustnej, pozycję spoczynkową układu orofacjalnego, przełykanie, morfologię układu stomatognatycznego. Przedstawione założenia teoretyczne zostały w części drugiej rozdziału wykorzystane do stworzenia protokołu postępowania w terapii czynnościowej układu stomatognatycznego z perspektywy logopedy współpracującego z lekarzem ortodontą oraz fizjoterapeutą. Opisowaną pacjentką jest 12-letnia dziewczynka ze stwierdzonym przez ortodontę zaburzeniami w przebiegu funkcji prymarnych.

Rozdziałem zamykającym ocenianą część monografii jest tekst **Justyny Żulewskiej** będący opisem czteromiesięcznej terapii logopedycznej 66-letniego pacjenta z afazją globalną po udarze mózgu. Autorka wykazała się bardzo dobrą znajomością omawianej problematyki. Przedstawiła zasady prowadzonej terapii logopedycznej, podała przykładowe ćwiczenia związane z rozumieniem, mówieniem, czytaniem i pisaniem, a także oceniła efekty prowadzonej terapii.

Nie mam najmniejszej wątpliwości, że książka *Metody terapii logopedycznej* odegra niezwykle ważną rolę w nauczaniu uniwersyteckim logopedów oraz przyczyni się do wzbogacenia i uporządkowania postępowania logopedycznego na etapie prowadzenia terapii. Jest ona bowiem pod wieloma względami pionierska. Oprócz istotnego znaczenia dydaktycznego należy także podkreślić znaczenie inspirujące tej pracy. Zainteresują się nią z pewnością studenci stacjonarnych kierunków logopedycznych oraz słuchacze logopedycznych studiów podyplomowych (logopedii ogólnej, neurologopedii, oligofrenologopedii, surdologopedii, gerontologopedii, wczesnej interwencji logopedycznej). Zawiera ona także cenne informacje dla logopedów praktyków. Może być również inspiracją dla wykładowców akademickich reprezentujących logopedię.

O randze naukowej recenzowanej pracy może świadczyć fakt, iż podczas 22. Targów Książki w Krakowie otrzymała ona prestiżową nagrodę „Gaudeamus 2018”, która od dziesięciu lat jest przyznawana najlepszym uczelnianym publikacjom przez Stowarzyszenie Wydawców Szkół Wyższych (zob. <https://www.umcs.pl/pl/informacje-prasowe,4623,nagroda-sws-w-gaudeamus-2018-dla-wydawnictwa-umcs,70406.chtm>).

prof. nadzw. dr hab. Stanisław Milewski
Katedra Logopedii
Uniwersytet Gdański

BIBLIOGRAFIA

- Czaplewska E., red., *Logopedia międzykulturowa*, Gdańsk.
- Czaplewska E., Milewski S., red., 2012, *Diagnoza logopedyczna. Podręcznik akademicki*, Sopot.
- Herzyk A., 2000, *Afazja: mechanizmy mózgowe i symptomatologia*, „Logopedia”, 27, s. 23–54.
- Jastrzębowska-Jasińska A., 2018, *Balbutologopedia – dziedzina obca logopedom?* [w:] *Zaburzenia płynności mowy*, red. K. Węsierska przy współpracy K. Gawel, Gdańsk, s. 93–112.
- Panasiuk J., 2012, *Afazja – typologia zaburzenia. Interpretacja afazji z perspektywy interakcyjnej*, [w:] *Logopedia – teoria zaburzeń mowy. Podręcznik akademicki*, red. S. Grabias, M. Kurkowski, Lublin, s. 569–621.
- Pluta-Wojciechowska D., 2017, *Dyslalia obwodowa. Diagnoza i terapia logopedyczna wybranych form zaburzeń*, Bytom.